

**สภาพสังคมโดยทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4
ที่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนกฎหมายและกระบวนการยุติธรรม**

การศึกษาถึงการปรับเปลี่ยนของกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมในยุคสมัยใด ควรทำความเข้าใจสภาพสังคมโดยทั่วไปในยุคสมัยนั้นเสียก่อน กล่าวได้ว่าการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นราชธานีในปี พ.ศ.2325 ชนชั้นนำในสมัยนั้นมีจุดมุ่งหมายที่จะฟื้นฟูสังคมให้กลับไปสู่ความรุ่งเรืองในครั้งบ้านเมืองดี เจกเช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังจะเห็นได้จากการสร้างพระบรมหาราชวัง และถาวรวัตถุต่างๆ การฟื้นฟูพระราชพิธี ขนบธรรมเนียม ศิลปะชนิดต่างๆ ของสมัยกรุงศรีอยุธยาขึ้นมาใหม่¹ เมื่อทัศนคติของชนชั้นนำผู้สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นเช่นนั้น สภาพโดยรวมของสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ย่อมมีความสืบทอดต่อเนื่องจากปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น ในประเด็นเรื่องการปกครองและการควบคุมคนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ยังคงเป็นรูปแบบเดียวกับปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยราษฎรทั้งหมดอยู่ภายใต้ความควบคุมของระบบราชการแบบ “จตุสดมภ์” กับอัครมหาเสนาบดีทั้งสองตำแหน่งคือสมุหนายก และสมุหกลาโหม ผ่านระบบความสัมพันธ์แบบศักดินาที่มีมูลนายเป็นผู้ควบคุมไพร่ทาสในสังกัด

อย่างไรก็ตามแม้สังคมโดยรวมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะมีความสืบเนื่องจากปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ในช่วงเวลาดังกล่าวตลอดจนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สังคมมิได้ดำเนินไปอย่างหยุดนิ่งตลอดเวลา หากทว่าได้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นบางประการ ซึ่งความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ได้แก่

2.1 ความคิดเกี่ยวกับศาสนาพุทธ

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า การปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะรื้อฟื้นแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณีในสมัยกรุงศรีอยุธยาขึ้นอย่างจริงจังภายหลังจากที่ถูกละเอียดไปในช่วงกรุงธนบุรีขึ้นมาอีกครั้ง ดังจะเห็นได้จากการสร้างกรุงเทพมหานครขึ้นเป็นราชธานีของไทยอย่างถาวร เป็นต้น ช่วงเวลาดังกล่าวปัญหาความวุ่นวายในสังคมอันสืบเนื่องมาจากสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2310 ยังไม่ได้รับการแก้ไขอีกหลายประการ เช่น ปัญหาเกี่ยวกับการควบคุมกำลังคนที่ยังไร้ประสิทธิภาพ ปัญหา

¹ ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2325-2394), พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2523), หน้า 1-3.

เกี่ยวกับมูลนายรุ่นใหม่ที่ไม่รู้จักขนบธรรมเนียมการบริหารบ้านเมือง² เป็นต้น ดังนั้นผู้นำใหม่จึงจำเป็นต้องสร้างอุดมการณ์หลักร่วมกันของสังคมขึ้นมาเพื่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและเป็นแนวทางหลักในการปฏิบัติรวมทั้งการดำเนินชีวิตในสังคม เนื่องจากผู้คนในสังคมไทยสมัยนั้นส่วนใหญ่ยึดมั่นนับถือพุทธศาสนากันมาเป็นเวลาช้านาน และเกณฑ์ทางศีลธรรมของพุทธศาสนาก็เป็นที่รับรู้กันดีอยู่ทั่วไปในสังคม ดังนั้นการนำพุทธศาสนามาเป็นอุดมการณ์ของรัฐจึงเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำในสมัยนั้นเห็นว่าเหมาะสมที่สุด

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแสดงออกว่า พระองค์เป็นกษัตริย์ที่ดีตามคติของพุทธศาสนา ทรงเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรมหรือธรรมราชา ยึดมั่นในทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ 4 ทศกศัลยกรรมบท จักรวรรดิวัตร 12³ ส่วนมูลนายซึ่งเป็นข้าราชการทรงดัดเดื่อนว่าต้องเอาใจใส่ดูแลทุกข์สุขของราษฎร ดังเช่นปรากฏในสารตราที่มีไปถึงมูลนายในหัวเมืองที่กำหนดให้ข้าราชการควรจะต้อง "...มีน้ำใจโอบอ้อมสมณะสีพราหมณประชาราษฎรไพร่บ้านพลเมืองลูกค้ำวานิชให้อยู่เย็นเป็นสุข อย่าให้มีความโลภโลภเบียดเบียนข้อประวัตรเอาพัศดุทองเงิน..."⁴

นอกจากนี้เกณฑ์ศีลธรรมของพุทธศาสนายังถูกหยิบยกขึ้นมาใช้สร้างความชอบธรรมให้แก่พระราชวงศ์ที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ด้วย กล่าวคือในเรื่องการสืบทอดอำนาจต่อจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมิได้มีความสัมพันธ์ทางสายโลหิตกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี หรือพระมหากษัตริย์พระองค์ใดในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยา สิ่งที่พระองค์หยิบยกขึ้นมาใช้สร้างความชอบธรรมให้แก่ราชวงศ์จักรีก็คือมาตรฐานทางพุทธศาสนา ดังจะพบว่าในการกล่าวถึงราชวงศ์เก่าไม่ว่าจะเป็นราชวงศ์บ้านพลูหลวงสมัยกรุงศรีอยุธยา หรือสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ตามที่ปรากฏในพงศาวดารซึ่งแต่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ต่างก็ได้กล่าวถึงความไม่ชอบธรรมในการครองอำนาจของราชวงศ์บ้านพลูหลวง ด้วยเหตุผลทางศีลธรรมหลายประการ และสภาพบ้านเมืองในปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเกิดความวุ่นวายโกลาหล ขุนนาง

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

² กรมศิลปากร, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 38," กฎหมายตราสามดวง (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2521), หน้า 764.

³ รัตนาวดี แก้วไชโย, "การศึกษา رایจ่ายพระราชทรัพย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2325-2394)," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532), หน้า 8-18.

⁴ กองหอสมุดแห่งชาติ, "ท้องตราเรื่องพระราชทานบำเหน็จความชอบแก่พระยาวิเสสสงคราม," จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ.1148 เลขที่ 3.

ราษฎรไม่ตั้งอยู่ในศีลในธรรม ผู้คนต่างก็ทุจริตเบียดเบียนซึ่งกันและกัน⁵ ส่วนในกรณีสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ถูกให้ภาพในพงศาวดารว่า

“พระเจ้าแผ่นดินนั้นทรงนั่งอุรุพัทธ์ โดย พระกรรมฐานสมาธิ และจะยังภิกษุทั้งปวงให้
คารวะเคารพบ นนัสการแก่พระองค์”⁶

และ

“ไพร่พลเมืองกำเริบ คิดพร้อมกันจะยุทธานการปล้นเอาเมือง ด้วยพระเจ้าแผ่นดินมิได้
ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการ ให้นัยแก่คนพาล ให้ฟ้องร้องฆ่าทูลละออง ๆ
ใหญ่่น้อย ช้างหน้าข้างใน อาณาประชาราษฎรทั้งหลายว่าชายข้าว ชายเกลือ ชายนอ,
งา, เนื้อไม้ สิ่งของต้องห้ามทั้งปวง ไม่ขายว่าขาย ไม่ลักว่าลัก แต่พวกโจทก์ถึง ๓๓๓
คน มีพันศรีพันลาเป็นต้น เอาฟ้องมายื่นแก่โยธาบดี ๆ บังคมทูลพระเจ้าแผ่นดิน ๆ
พิพากษากลับเท็จเป็นจริง บังคับว่าถ้าโจทก์สาบานได้ ให้ปรับไหมลงเอาเงินแก่จำเลย
ตามโจทก์หามากแล่น้อย ถ้าจำเลยมิรับ ให้เขียนขั้บตบต้อยบ้างตายบ้างลำบากเป็นอัน
มาก แล้วล่อลวงให้ลูกระโทกตามมีแลยาก...”⁷

หลักการสำคัญประการหนึ่งของพระพุทธศาสนาคือเรื่องความเชื่อเกี่ยวกับผลแห่งกรรม
พุทธศาสนาสอนให้คนทำความดีละเว้นความชั่ว ผู้ใดกระทำความดีไว้ย่อมได้รับผลกรรมจากสิ่งที่ตน
กระทำ และโดยเหตุที่ความเชื่อในเรื่องกรรมนี้สัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องกรรมเวียนว่ายตายเกิด
กล่าวคือการกระทำต่างๆ ในชาตินี้ย่อมส่งผลไปถึงชาติหน้า ดังนั้นผู้คนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
ตอนต้นจึงมุ่งทำบุญเพื่อหวังประโยชน์ในชาติหน้า จุดมุ่งหมายสูงสุดของผู้คนในสมัยนั้นจึงมิได้
เป็นชีวิตในชาตินี้ แต่จุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิตกลับเป็นการบรรลุดุธรรมอันได้แก่นิพพาน ซึ่งเป็น

⁵ สายชล วรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 122-123.

⁶ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์เดลิแมล์, 2480) หน้า 89. (พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ โปรดให้พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพันเอก พระยาสิริจุลเสวก (พัว จุลเสวก) ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 13 พฤศจิกายน พ.ศ. 2480).

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 89-90.

สิ่งที่เที่ยงแท้แน่นอนเพียงอย่างเดียว ส่วนเรื่องราวทางโลกถูกทำให้เป็นเพียงสิ่งที่ไร้สาระ ดังพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ว่า “วิชาการสำหรับโลกนั้นหาแก่นสารมิได้ และเรียนเอาด้วยสัญญาว่าเป็นสารก็ถึงมหาพินาศอันมาก มีอุปมาคัจฉ์นั้น”⁸

ความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือความเชื่อที่ว่าสังคมาจะเสื่อมลงไปเรื่อยๆ ตามคติปัญญาอันตรธานและจะมุ่งทำบุญให้ทานสร้างสมบุญบารมีเพื่อจะได้ไปเกิดในช่วงเวลาที่ดี คือยุคพระศรีอริย์⁹ ดังนั้นชีวิตทางโลกในชาตินี้จึงไม่ใช่สิ่งสำคัญมากนัก จุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิตมนุษย์อยู่ที่การบรรลุนิพพาน ถือว่าชีวิตมนุษย์นั้นเต็มไปด้วยทุกข์เวทนาไม่สิ้นสุด เมื่อได้บรรลุนิพพานแล้วทุกข์ทั้งปวงก็จะดับสูญไป¹⁰

2.2 ความคิดเกี่ยวกับอำนาจหน้าที่ของพระมหากษัตริย์

อำนาจของพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา อยู่ภายใต้ความคิดทางพุทธศาสนา ที่ว่าพระมหากษัตริย์เป็นจักรพรรดิ พระมหากษัตริย์ที่ปรารถนาจะได้เป็นจักรพรรดิต้องบำเพ็ญจักรวรรดิวัตรซึ่งก็คือการสงเคราะห์คนกลุ่มต่างๆ และสัตว์ทั้งปวงในจักรวรรดิทั้งด้วยการสั่งสอนธรรมและด้วยการพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคให้ จักรพรรดิในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้นความเป็นใหญ่เหนือกว่าราชาอื่นๆ ในแง่ของพลังอำนาจซึ่งแสดงถึงความเป็นเจ้าเป็นนายแก่ผู้คนทั้งหลาย¹¹

ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ความคิดเกี่ยวกับอำนาจของพระมหากษัตริย์เริ่มเปลี่ยนแปลงไป พระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทรงเลือกที่จะแสดงพระองค์เป็นธรรมิกราชาธิราช ซึ่งเป็นผู้นำแห่งราชาทั้งหลายซึ่งยังชนทั้งหลายให้ยินดีด้วยทศพิธราชธรรม¹² คติธรรมมิกราชาธิราชให้ความสำคัญแก่หน้าที่ทางธรรมของพระมหากษัตริย์ คุณสมบัติของพระมหากษัตริย์ในฐานะพระโพธิสัตว์ถูกเน้นเป็นอย่างมาก กษัตริย์ถูกเลือกจากผู้คนทั้งหลายให้เป็น

⁸ ห่องสมุควชิรญาณ, “ราโชวาทว่าด้วยการถวายโอวาทแก่พระมหากษัตริย์และกลอนบทละครเรื่องอิเหนา”. ธรรมคดีหมวดปกิณกรรมต่างๆ จ.ศ. 1144 เลขที่ 8 ตู 107 มัดที่ 192 ตอน 2 อ้างถึงใน นฤมล ชีร์วัฒน์, “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 29.

⁹ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2475, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), หน้า 11.

¹⁰ ไพรดู่ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรโลกวิณีจกชกตา) (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535).

¹¹ สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,” หน้า 176-177.

¹² ไพรดู่ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรโลกวิณีจกชกตา).

ผู้ปกครองเพราะทรงมีพระปัญญาคุณและพระกรุณาคุณ ทรงสั่งสมบุญบารมีมานานแสนนาน มากมายหลายชาติ ทรงเสด็จครองราชสมบัติโดยวิธีเอนกชนนิกรสโมสรรสมมติ¹³ พระมหากษัตริย์ ไม่ได้เป็นเทพเจ้าอวตารมาเกิดแต่อย่างใด หากเป็นพระธรรมราชาที่ต้องประพฤติธรรม¹⁴ จุดมุ่งหมาย ทางธรรมของกษัตริย์คือ “...มีพระราชประนิทาน ปรารถนาพระโพธิญาณ กรุณาจะให้เป็น ประโยชน์แก่สัตว์โลกทั้งหลาย...”¹⁵ การกระทำหลายประการชี้ให้เห็นว่ากษัตริย์ในสมัยกรุง รัตนโกสินทร์ตอนต้นประสงค์จะเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ตามคติทางพุทธศาสนา เช่น การแต่งและ ชำระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย อาทิ ไตรโลกวินิจยกถา หรือการที่ทรงโปรดให้ ชำระสังคายนาพระไตรปิฎกใน พ.ศ.2331¹⁶ นอกจากนี้ความคิดเกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีใน ฐานะพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาก็เป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงให้ความสำคัญ เป็นอย่างมาก ดังปรากฏในคำจารึกวัดพระเชตุพนว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลกทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนก็เพื่อจะทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากสังสารวัฏ¹⁷ นอกจากนี้ยัง ทรงสร้างวัดใหม่ขึ้นหลายวัด รวมทั้งปฏิสังขรณ์วัดเก่าหลายวัดที่ชำรุดทรุดโทรม

พระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นทุกพระองค์ต่างก็ให้ความสำคัญกับ ภารกิจนี้เป็นอย่างยิ่ง ดังเช่นกรณีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระราชดำริให้ ตั้งโรงงานเพื่อแจกอาหารให้แก่ผู้ยากไร้¹⁸

อิทธิพลของคติความเชื่อดังกล่าวนี้มีอยู่อย่างสูงตลอดมาในหมู่มชนชั้นนำสมัยกรุงรัตน โกสินทร์ตอนต้น ภารกิจหลายประการของพระมหากษัตริย์ล้วนถูกแสดงออกมาเพื่อยืนยันฐานะที่ ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ เช่น การบูรณะวัดวาอาราม การบริจาคทาน และโดยเฉพาะในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงใส่ใจกับภารกิจเหล่านี้เป็นพิเศษ ดังจะพบว่าใน

¹³ สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ ยอดฟ้าจุฬาโลก,” หน้า 208.

¹⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, กฎหมายตราสามดวงกับความเชื่อของไทย (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2545), หน้า 35.

¹⁵ กรมศิลปากร, “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 38,” กฎหมายตราสามดวง, หน้า 554.

¹⁶ สายชล วรรณรัตน์ “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ ยอดฟ้าจุฬาโลก,” หน้า 109.

¹⁷ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ตีพิมพ์, 2517), หน้า 8. (พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระอริยวงศาคต ญาณ สมเด็จพระสังฆราช ปุ่น ปุณฺณศิริ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส 23 เมษายน 2517).

¹⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2505), หน้า 88.

รัชสมัยของพระองค์มีรายจ่ายของรัฐจำนวนมากถูกใช้ไปในกิจกรรมต่างๆ เกี่ยวกับพุทธศาสนา เช่นการสร้างวัดหลายแห่ง หรือการปล่อยสัตว์จำนวนมากเป็นทาน¹⁹ การทำทานครั้งใหญ่เกิดขึ้นในครั้งที่เกิดไข้ปวงระบาดไปทั่วเมืองเมื่อปี พ.ศ.2392 ปรากฏว่ามีผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้เจ้าพนักงานจัดซื้อสัตว์ที่จะต้องตายมาปล่อยทุกวัน รวมทั้งป่าวร้องให้ราษฎรทำบุญให้ทานปล่อยสัตว์ที่ราษฎรก็กขังให้รอดจากความตาย โดยให้ผู้คนทั้งหลายตั้งอยู่ในความเมตตากรุณาต่อกัน²⁰

2.3 การขยายตัวทางการค้า

เมื่อแรกสถาปนากรุงเทพมหานคร รัฐบาลมีค่าใช้จ่ายจำนวนมากที่ต้องใช้ในการฟื้นฟูบูรณะบ้านเมืองขึ้นใหม่ อาทิ การสร้างปราสาทพระราชวัง วัดวาอาราม การจ่ายเบี้ยหวัดให้แก่บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง นอกจากนี้ภารกิจเกี่ยวกับการศึกษาสงครามกับดินแดนข้างเคียงก็ยังคงมีอยู่ตลอด โดยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไทยต้องทำสงครามกับพม่าหลายครั้ง และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไทยต้องทำสงครามครั้งใหญ่กับญวนเพื่อแย่งชิงการปกครองเหนือเขมร ปัจจัยเหล่านี้ ทำให้รัฐบาลมีความจำเป็นต้องหารายได้จำนวนมากเพื่อมาใช้จ่ายในกิจการดังกล่าว แต่เนื่องจากภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา รวมถึงในสมัยกรุงธนบุรีที่เกิดสภาวะสงครามอยู่ตลอดเวลา ส่งผลให้ราษฎรไม่สามารถทำมาหากินได้อย่างเต็มที่ รายได้ของรัฐแต่เดิมที่มาจาก การเรียกเก็บส่วยสาอากรจากราษฎรจึงไม่พอเพียงต่อรายจ่ายจำนวนมากดังกล่าว ดังพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ว่า “เงินเก็บมาได้แต่ส่วยอากรก็พอใช้ทำนุบำรุงแผ่นดิน เหลือจึงเอามาแจกเบี้ยหวัดก็ไม่ใครพอ”²¹

ทางออกของราชสำนักในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็คือการแสวงหารายได้จากการค้ากับต่างประเทศ ซึ่งขยายตัวเป็นเป็นอย่างมากในช่วงเวลาดังกล่าว โดยเฉพาะการค้าสำเภาของหลวงภายใต้ระบบบรรณาการกับจีน สินค้าออกที่สำคัญของไทยเช่น ข้าว พริกไทย รง²² ภายใต้

¹⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, (พระนคร: โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2477), หน้า 330-331. (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค))

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 239-330.

²¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาบดินดีเดชา อนุชาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2474), หน้า 225 (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตน์จาตุรนต์).

²² เจนนิเฟอร์ เวียน คุซแมน, การค้าทางเรือสำเภา จีน-สยาม ยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น, แปลโดย ชินจิตต์ อัมไพพรรณ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2528), หน้า 63.

ระบบดังกล่าวเรือสำเภาของไทยจะได้รับความสะดวกในการนำสินค้าเข้าเมืองจีน รวมถึงยกเว้นภาษีขาเข้า ตลอดจนสามารถเลือกซื้อสินค้าจากเมืองจีนมาได้โดยไม่ต้องเสียภาษีขาออก และเนื่องจากแหล่งวัตถุดิบของสินค้าออก หากเป็นสินค้าเกษตรขั้นปฐมภูมิหรือเป็นพวกของป่า ส่วนใหญ่รัฐได้มาจากผลผลิตในระบบส่วยซึ่งไม่มีต้นทุน หรือแม้แต่สินค้าบางอย่างที่หาไม่ได้จากระบบส่วย แต่เป็นที่ต้องการของตลาด ชนชั้นนำก็พร้อมที่จะลงทุนในกิจการนั้น เพื่อสร้างความมั่งคั่งให้แก่ตน ดังเช่นในกรณีที่ชนชั้นนำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นหลายคนไปลงทุนทำโรงงานน้ำตาล²³ ทั้งนี้เพราะการค้าต่างประเทศดังกล่าวคงสามารถสร้างกำไรให้แก่รัฐได้เป็นอันมาก ดังจะพบหลักฐานว่ามีการแต่งเรือสำเภาไปบรรณาการจักรพรรดิจีนอยู่ตลอดเกือบทุกปี²⁴

การค้าสำเภาระหว่างไทยกับจีนเจริญรุ่งเรืองมาก กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางของพ่อค้าที่ทำการค้านานาชาติจำนวนไม่น้อย ใน พ.ศ. 2378 ชาวต่างประเทศคนหนึ่งบันทึกไว้ว่าได้พบสำเภาจีน ขนาดระวางตั้งแต่ 200-600 ตัน ทอดสมอเรียงกันอยู่กลางแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแถวยาวต่อกันไปกว่า 2 ไมล์²⁵ ทั้งนี้ การค้าต่างประเทศดังกล่าวดำเนินการอยู่ภายใต้การผูกขาดสินค้าโดยรัฐ ชาวต่างชาติไม่สามารถหาซื้อสินค้าจากราชฎากรภายในเมืองไทยได้เอง จะต้องซื้อโดยผ่านพระคลังสินค้า รัฐทำหน้าที่เป็นผู้ค้าขายสินค้าด้วยตัวเอง

นอกเหนือจากรัฐแล้ว บรรดาเจ้านายและขุนนางต่างก็แสวงหากำไรจากการค้าสำเภาด้วยเช่นกัน ดังเช่นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อครั้งยังทรงดำรงตำแหน่งเป็นกรมหลวงอิศรสุนทร ได้อาศัยระวางในสำเภาหลวงสำหรับจัดสินค้าส่วนพระองค์ไปขายเมืองจีนและซื้อสินค้าเมืองจีนมาขายในเมืองไทยเพื่อหากำไร กรมพระราชวังบวรฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงทำการค้ามาตั้งแต่ดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นศักดิ์ดิพลเสพย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และทรงอาศัยความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเจ้าเมืองนครทำการค้าผ่านทางเมืองนครด้วยอีกทางหนึ่ง หรือในกรณีของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เมื่อครั้งยังทรงเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ก็ทรงทำการค้าสำเภาได้กำไรอย่างมากจนพระราชบิดาตรัสเรียกว่า “เจ้าสัว” ส่วนกลุ่มขุนนางก็เช่นเดียวกัน โดยเฉพาะขุนนางในกรมทำตั้งแต่ระดับผู้ใหญ่จนถึงผู้น้อย²⁶

²³ ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, *หาอยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า 82

²⁴ วราภรณ์ ทินานนท์, “การค้าสำเภาของไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 44.

²⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกรรมพิทักษ์บรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์,” ใน *ปากไก่และใบเรือ*, หน้า 80.

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 103.

ต่อมาในปี พ.ศ.2385 เมื่อจีนพ่ายแพ้สงครามฝิ่นแก่อังกฤษทำให้ต้องเปิดเมืองท่า 5 แห่งให้เรือของชาวตะวันตกเข้าเทียบท่าได้ เหตุการณ์ดังกล่าวส่งผลกระทบต่อการค้าสำเภาของไทยเป็นอย่างมาก เพราะแต่เดิมสำเภาของไทยสามารถทำกำไรได้อย่างดีเพราะได้เปรียบในเรื่องอภิสถิที่ที่ได้รับจากรัฐบาลจีน แต่เมื่อชาวตะวันตกสามารถเข้าไปซื้อขายสินค้าจากเมืองจีนได้อย่างเสรี ทำให้ความได้เปรียบของสำเภาไทยหมดไป อีกทั้งวิวัฒนาการขนส่งด้วยสำเภายังไม่สามารถเทียบได้เลยกับการขนส่งด้วยเรือกำปั่นไฟของชาวตะวันตก จึงเป็นผลให้การค้าสำเภาของไทยต้องเลิกไปในที่สุด²⁷

นอกเหนือจากการค้ากับจีนแล้ว ไทยยังทำการค้าขายกับประเทศอื่นๆ ซึ่งรวมถึงประเทศตะวันตกด้วย ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา การค้าขายกับประเทศตะวันตกเริ่มมีมากขึ้น แต่จากการที่ไทยดำเนินการค้ากับชาวตะวันตกภายใต้ระบบผูกขาดทำให้ชาติตะวันตกเกิดความไม่พอใจระบบดังกล่าวของรัฐบาล และพยายามกดดันเพื่อให้ฝ่ายไทยยกเลิกการค้าแบบผูกขาดโดยให้เปลี่ยนไปสู่การค้าในระบบเสรี อันนำไปสู่การทำสนธิสัญญาเบอร์นีใน พ.ศ.2369 ซึ่งเป็นต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว²⁸ สนธิสัญญาฉบับนี้จำกัดอำนาจของรัฐบาลไทยในสมัยนั้นในการแสวงหารายได้ เช่นการกำหนดอัตราภาษีอัตราเดียวหรือการยกเลิกการผูกขาดสินค้า

ด้วยเหตุที่กำไรจากการค้ากับจีนที่ลดลง รวมทั้งการยกเลิกระบบการค้าแบบผูกขาด และกำหนดพิกัดอัตราภาษีขาออกและขาเข้าเป็นอัตราเดียว ทำให้รายได้ของรัฐลดลงเป็นอย่างมาก จากเหตุผลดังกล่าว ทำให้ราชสำนักต้องปรับเปลี่ยนวิธีการหารายได้ จากเดิมที่แสวงหารายได้หลักจากการค้าของหลวงกับต่างประเทศโดยตรงภายใต้ระบบผูกขาดมาเป็นการหารายได้จากภาษีอากรที่เก็บจากกระบวนการผลิตสินค้าภายในประเทศ แม้การเก็บภาษีอากรจะมีมาก่อนหน้านั้นแล้วตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ก็พบหลักฐานว่ามีการเก็บภาษีอากรหลายชนิด²⁹ แต่เมื่อเปรียบเทียบกับภาษีอากรในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะพบว่า การเก็บภาษีอากรได้พัฒนาไปจากเดิมทั้งวิธีการจัดเก็บภาษีอากรและประเภทของภาษีอากร ซึ่งสามารถสร้างรายได้ให้แก่อำนาจ

²⁷ การค้าในระบบบรรณาการกับจีนยกเลิกไปในปี พ.ศ.2395 ซึ่งเป็นช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดดู Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit Sino-Siamese Trade 1651-1853* (Cambridge: Harvard University Press, 1977), p. 235.

²⁸ นันทนัช ชีวธรรม, "ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ. 2369 ต่อเศรษฐกิจไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540), หน้า 165.

²⁹ พิมาณ แจ่มจรัส, *ชุมชนมรดกหายเหตุฝรั่งในเมืองสยาม* (พระนคร: ผ่านฟ้าวิทยา, 2510), หน้า 331.

จำนวนมาก จากบันทึกของสังฆราชปาลเลกัวซ์ ซึ่งเป็นมิชชันนารีชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาในเมืองไทย ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ประมาณไว้ว่ารายได้ต่อปีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่ากับ 26,964,100 บาท³⁰ ซึ่งถือเป็นจำนวนเงินรายได้ที่สูงมากในสมัยนั้น

2.4 ความคิดในเชิงเหตุผลนิยม สัจนิยม และมนุษยนิยม

จากที่ได้กล่าวไว้ในหัวข้อ 2.3 แล้วว่าสภาพทางการค้าของไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้นเติบโตขึ้นเป็นลำดับ ซึ่งมีทั้งที่เป็นการค้าของรัฐ และการค้าของเอกชนอันได้แก่กลุ่มเจ้านาย ขุนนาง โดยร่วมมือกับชาวจีนที่อพยพเข้ามาเป็นจำนวนมากในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้น ผลจากการทำการค้าดังกล่าวทำให้ชนชั้นนำกลุ่มที่ทำการค้านี้เปลี่ยนโลกทัศน์ไป ทั้งนี้ เพราะการค้าโดยเฉพาะในส่วนที่เป็นการค้าของเอกชนมีลักษณะเป็นการลงทุนหวังผลกำไร แม้แต่การค้าของรัฐเองเมื่อความต้องการสินค้าจากต่างประเทศมีมากขึ้นจนกระทั่งสินค้าในระบบส่วยไม่เพียงพอต่อความต้องการ บางครั้งก็จำเป็นต้องลงทุนซื้อหาเอา หรือในกรณีชนชั้นนำบางรายได้ลงทุนในการผลิตสินค้าป้อนตลาดก็เช่นเดียวกัน สิ่งเหล่านี้ย่อมทำให้ผู้ประกอบการค้าหรือการผลิตดังกล่าวจะต้องคิดวางแผนอย่างรอบคอบ รัดกุม และต้องจัดการบริหารรายรับรายจ่ายอย่างเป็นระบบเพื่อไม่ให้ขาดทุน ปัจจัยเหล่านี้ล้วนก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ของชนชั้นนำผู้ทำการค้าดังกล่าวเกิดเป็นความคิดที่เป็นระบบและเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น นอกจากนี้ ความสำเร็จในการสร้างฐานะจากการค้ายังทำให้ชนชั้นนำสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นกลุ่มนี้ให้ความสำคัญแก่ความเป็นมนุษย์มากขึ้น ความมั่งคั่งในทรัพย์สินยุคแรกย่อมอาจทำให้สามารถหาความสุขทางโลกได้ง่ายขึ้น อาจกล่าวได้ว่าผลจากความสำเร็จในการทำการค้า ทำให้ชนชั้นนำส่วนหนึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่เกี่ยวข้องกับระบบการค้าดังกล่าวเกิดการเปลี่ยนโลกทัศน์ไปในเชิงมนุษยนิยม สัจนิยมและเหตุผลนิยมมากขึ้น

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้แสดงให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ของชนชั้นนำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผ่านการวิเคราะห์งานวรรณกรรมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยตัวละครในวรรณกรรมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะมีความเป็นมนุษย์มากกว่าตัวละครในวรรณกรรมสมัยกรุงศรีอยุธยา รวมทั้งลักษณะของวรรณกรรมจะเกี่ยวข้องกับเรื่องราว หรือสถานที่ซึ่งสามารถพบเห็นได้ในชีวิตจริง³¹ ความคิดแบบเป็นเหตุเป็นผลและมีขั้นตอนที่เกิดขึ้นในหมู่ชนชั้นนำ ได้ส่งผล

³⁰ วอลเตอร์ เอฟ เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, แปลโดย นิจ ทองโสภิต, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2530), หน้า 35.

³¹ โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, "วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์," ใน ปากไก่ใบเรือ, หน้า 195.

ให้ความคิดความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติที่เคยมีอิทธิพลอย่างมากในสังคมไทยลดลงไป ด้วย ดังกรณีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสั่งให้เชิญพระโกศเข้ามาตั้งถวายทอดพระเนตรในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ คุณเสื่อพระสนมเอกทูลห้ามปรามว่า “ทรงอะไรเช่นนั้นน่ากลัวเป็นลางเห็นพระโกศเข้าก็ร้องไห้ล่วงหน้าเสียก่อน รับสั่งว่ากูไม่ถือ ไม่เอามาตั้งดูทำไมจะให้เห็น”³²

การปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ดังกล่าว ยังส่งผลต่อความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาซึ่งเป็นความคิดหลักของสังคมด้วยเช่นกัน พุทธศาสนาซึ่งที่ยอมรับกับในกลุ่มชนชั้นนำสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีลักษณะแตกต่างจากสมัยกรุงศรีอยุธยา³³ โดยจะมีความเป็นมนุษยนิยมมากขึ้น ดังจะพบว่าความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นลดการให้ความสำคัญกับพิธีกรรม และสิ่งเหนือธรรมชาติลงไปอย่างมาก แต่จะให้ความสำคัญแก่ศาสนาที่มีพื้นฐานอยู่บนประสบการณ์ตามที่เป็นจริงมากขึ้น โดยเน้นการสั่งสอนให้เกิดปัญญาความรู้ที่สามารถพิจารณาได้ด้วยตนเองอย่างมีเหตุมีผลจนเกิดความเข้าใจหลักคำสอนทางศาสนาแล้วจึงนำมาปฏิบัติ มนุษย์ถูกมองว่ามีปัญญาอยู่ในตัวเอง และสามารถใช้ปัญญาพิจารณาคำสอนหรือสิ่งต่างๆ รอบตัวได้โดยใช้เหตุผล ดังนั้นมนุษย์จึงมีศักยภาพที่จะใช้ปัญญาศึกษาคำสอนของพุทธศาสนาได้³⁴ พระราชปูจจาของพระมหากษัตริย์และเจ้านายในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นบางเรื่องที่มีไปถึงพระราชอาคณจะเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงการแสวงหาเหตุผลในทางพุทธศาสนา เช่นพระราชปูจจาที่ 37 ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ว่าด้วยพระปัจเจกโพธิ์และพระยาบรมจักรพรรดิไม่เกิดในสูญญกัลป์ ด้วยเหตุใด³⁵

³² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชวิจารณ์,” ใน จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2509), หน้า 298. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางสาวเรียบ วิเศษกุล ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง วันที่ 31 ตุลาคม พุทธศักราช 2509).

³³ ในช่วงสมัยปลายกรุงศรีอยุธยา การนับถือพุทธศาสนาจะผสมปนเปกับความเชื่อในลัทธิพิธีกรรมต่างๆ ทั้งศาสนาพราหมณ์ และการนับถือลัทธิภูติผีเทวดา อำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ลัทธิเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลความคิดที่เชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ ดังปรากฏในความทรงจำของชาวกรุงเก่าเกี่ยวกับกษัตริย์สะท้อนออกมาในรูปที่เห็นกษัตริย์เป็นผู้มีบุญญาธิการ บุญฤทธิ์ และวิทยาคม โปรดดู คำให้การชาวกรุงเก่า (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จดหมายเหตุ, 2544), หน้า 101.

³⁴ สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,” หน้า 103.

³⁵ พระราชปูจจาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 5 เล่ม 1 (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2513), หน้า 168-173.

อย่างไรก็ตามอิทธิพลของความคิดในเชิงเหตุผลนิยม และมนุษยนิยมที่ส่งผลให้ความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่เปลี่ยนแปลงไป คงมีผลเฉพาะการลดความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติลงไปเท่านั้น แต่แนวคิดหลักของพุทธศาสนาเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิด และจุดหมายสูงสุดของชีวิตในเรื่องนิพพาน ก็ยังคงมีอยู่ตลอดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงให้ความสำคัญเกี่ยวกับการบรรลุนิพพานอยู่เช่นเดิม³⁶

2.5 อิทธิพลทางความคิดจากตะวันตก

ชาวตะวันตกเริ่มเข้ามาติดต่อกับคนไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาโดยชาวโปรตุเกสเป็นชาติแรก ต่อมาเมื่อชาวตะวันตกชาติอื่นๆ เริ่มเข้ามาและมีจำนวนมากขึ้น จึงเกิดความสัมพันธ์ระหว่างกันในรูปแบบอื่นคือการเผยแผ่คริสต์ศาสนา และก้าวหน้าไปเป็นความสัมพันธ์ทางการเมืองในบางยุคสมัย ดังกรณีของชาวฝรั่งเศสในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งได้เข้ามามีบทบาทอย่างสูงในราชสำนักอยุธยา เช่น การตั้งกองทหาร หรือการส่งทูตจากราชสำนักปารีสมายังอยุธยา และจากอยุธยาไปยังปารีส แต่วิกฤตการณ์ข้อพิพาทระหว่างฝ่ายขุนนางไทยกับฝรั่งเศสในปลายรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ทำให้ไทยไม่ไว้วางใจในชาวตะวันตก กลุ่มชาวตะวันตกที่เคยติดต่อกับคนไทยลดลงเป็นอย่างมากในปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา จะยังคงมีก็เพียงกลุ่มพวกมิชชันนารีที่ยังคงทำงานเผยแผ่คริสต์ศาสนาอยู่ต่อไป แต่ก็ยังเป็นจำนวนไม่มากนัก ชุมชนชาวตะวันตกที่เหลืออยู่ก็มีแต่เฉพาะชุมชนโปรตุเกสเท่านั้น³⁷ จวบจนเมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกเมื่อปี พ.ศ.2310 กลุ่มชาวตะวันตกเหล่านี้ต้องกระจัดกระจายหนีภัยสงครามอยู่เป็นเวลาหลายปี³⁸

เมื่อแรกสถาปนากรุงเทพมหานครขึ้นใน พ.ศ.2325 ชาวตะวันตกในเมืองไทยก็ยังคงมีอยู่ไม่มากนัก โดยส่วนใหญ่ยังคงเป็นกลุ่มบาทหลวงที่ดำเนินการเผยแผ่ศาสนาคริสต์อยู่อย่างต่อเนื่อง อย่างไรก็ตามในสมัยนี้พบหลักฐานว่าได้มีพ่อค้าชาวตะวันตกเข้ามาบ้างแล้ว ดังในกรณีที่มีนายกำปั่นเรือชาวฝรั่งเศส 2 คนที่น้องเข้ามาทำชกกับคนไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ

³⁶ อัจฉรา กาญจนโมทย์, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2395)," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 32.

³⁷ วิลเลียม แอล บรัดเลย์, สยามแต่ปางก่อน, แปลโดย ศรีเทพ แวหวงษ์ และศรีลักษณ์ สง่าเมือง (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529), หน้า 55.

³⁸ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 เรื่องจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีแลกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ภาค 6 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์ศรีหงส์, ม.ป.ป.) หน้า 47. (มหาอำมาตย์โท หม่อมเจ้าอำรุงศิริ พิมพ์ในการบำเพ็ญกุศล อายุครบ ๕๐ ปี).

ยอดฟ้าจุฬาโลก³⁹ จำนวนพ่อค้าเหล่านี้เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ดังจะพบว่าในการทำสนธิสัญญาเบอร์นี ใน พ.ศ.2369 ข้อตกลงข้อหนึ่งของทางฝ่ายอังกฤษก็คือเรื่องการกำหนดอัตราภาษีปากเรือให้เป็นอัตราตายตัว⁴⁰ ซึ่งย่อมแสดงว่าในช่วงดังกล่าว จะต้องมีการมีเรือและพ่อค้าอังกฤษเข้ามาค้าขายมากพอสมควรทำให้รัฐบาลอังกฤษให้ความสนใจในการลดภาษีการค้า อีกทั้งในปีเดียวกันนั้นนายฮันเตอร์ซึ่งเป็นพ่อค้าชาวอังกฤษ ยังสามารถมาตั้งหลักแหล่งอันถาวรทำการค้าในกรุงเทพมหานคร ฝ่ายมิชชันนารีที่เข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนาตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมาจะมีเฉพาะมิชชันนารีในนิกายโรมันคาทอลิกเท่านั้น ทว่าตั้งแต่ พ.ศ.2371 เป็นต้นมา ได้เริ่มมีคณะมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์เข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนาในเมืองไทยด้วย วัตถุประสงค์หลักของนิกายทั้งสองนี้เหมือนกันคือ ประสงค์จะให้หมู่บ้านในเมืองไทยเข้ารับเป็นคริสตศาสนิกชนและเชื่อถือในพระเจ้ากับพระเยซูคริสต์เพื่อความหลุดพ้นทางจิตวิญญาณตามความเชื่อในศาสนาคริสต์ แต่ทั้งสองนิกายมีสิ่งที่แตกต่างกันประการสำคัญประการหนึ่งคือ นอกเหนือจากความหลุดพ้นทางจิตวิญญาณแล้ว มิชชันนารีในนิกายโปรเตสแตนต์ยังมุ่งที่จะช่วยเหลือคนพื้นเมืองแถบนี้ให้พ้นจากความทุกข์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นทางวัตถุด้วย เช่นทางเศรษฐกิจ การสาธารณสุข การกีดกันทางการเมือง ควบคู่ไปด้วย⁴¹

วิธีการที่มิชชันนารีโปรเตสแตนต์นำมาใช้ก็คือการให้ความรู้ทางวิทยาการต่างๆ อาทิเช่น ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ การแพทย์ ดาราศาสตร์ เป็นต้น ส่วนนิกายโรมันคาทอลิกนั้นมุ่งแต่การสอนศาสนาเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ดังนั้น ก่อนหน้าที่มิชชันนารีโปรเตสแตนต์จะเข้ามาเมืองไทย จึงอาจเป็นไปได้ว่าคนไทยยังมีได้ให้ความสำคัญกับความรู้จากตะวันตกมากนัก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองภายในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อันก่อให้เกิดผลกระทบกับทรงชนะของชาวไทยต่อชาวตะวันตก กล่าวคือภายหลังที่พม่าและญวนแพ้สงครามแก่อังกฤษและฝรั่งเศสตามลำดับ อันนำไปสู่การเสียดินแดนบางส่วน รวมถึงการที่จีนแพ้สงครามฝิ่นให้แก่อังกฤษ ทำให้ไทยต้องหวนกลับมาทบทวนบทบาทความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตก ชนชั้นนำของไทยในเวลานั้นเห็นว่าความรู้ในวิทยาการแบบตะวันตกเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องเรียนรู้ ดังจะพบว่ามีการบรรจุวิชาต่างๆ หลายพระองค์

³⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน, นฤมล ธีรวัฒน์ ผู้ชำระต้นฉบับ นิธิ เอียวศรีวงศ์ บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ, 2539), หน้า 109-111.

⁴⁰ นันทนัช ชีวศิริธรรม, “ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ. 2369 ต่อเศรษฐกิจไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” หน้า 169.

⁴¹ สะอาด ไชยวัฒน์, การศึกษาประวัติศาสตร์เปรียบเทียบงานธรรมทูตของโรมันคาทอลิกกับโปรเตสแตนต์ในประเทศไทย (พระนคร: สุริยบรรณ, 2519), หน้า 25.

ที่ทรงสนใจในวัฒนธรรมตะวันตกและศึกษาความรู้ในแบบตะวันตก เช่น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยหมอบรัดเลย์ซึ่งเป็นมิชชันนารีอเมริกันคนหนึ่งเข้ามาในเมืองไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้บันทึกไว้เมื่อคราวไปเฝ้าพระองค์เมื่อครั้งยังเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ณ พระราชวังเดิมที่ประทับว่า “เจ้าฟ้า ซึ่งเราเรียกกันตอนนั้นว่า เจ้าฟ้าน้อย ทรงชื่นชมวัฒนธรรมตะวันตกเป็นอย่างยิ่ง ทรงรับส่งภาษาอังกฤษได้ดีเยี่ยม ทั้งทรงตกแต่งวังของพระองค์ด้วยของประดับนานาชนิดจากอังกฤษและอเมริกา...”⁴² และใคร่จะทรงศึกษาวิชาทหารและการต่อเรือซึ่งทรงสามารถต่อเรือกลไฟได้เองซึ่งถือเป็นลำแรกของไทยและนำออกแล่นในแม่น้ำเจ้าพระยา⁴³ กรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงสนพระทัยในวิชาการแพทย์แบบตะวันตกจนถึงขั้นที่พระองค์ทรงได้รับประกาศนียบัตรทางการแพทย์จากสหรัฐอเมริกา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยความรู้ในรูปแบบใหม่นี้มาตั้งแต่เมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่ แล้วได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ ภาษาลาติน จากบาทหลวงปาเลอกัวซ์ตั้งแต่ยังทรงผนวชและจำพรรษาอยู่ ณ วัดสมอราย ทรงศึกษาหาความรู้ใหม่ในหลายๆ เรื่อง โดยเฉพาะดาราศาสตร์และวิทยาศาสตร์ โดยทรงจัดซื้อเครื่องมือดูดาวมาใช้จนพระองค์สามารถคำนวณการเกิดสุริยุปราคาในปี พ.ศ.2411 ได้อย่างถูกต้อง⁴⁴

ขุนนางก็เช่นกัน โดยเฉพาะขุนนางตระกูลขุนนาค ซึ่งมีความสัมพันธ์เป็นอย่างดีกับพวกมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ คนในตระกูลขุนนาคหลายคน เช่น สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ชำ) ให้ความสนใจในวิทยาการตะวันตกเป็นอย่างมาก⁴⁵ นอกจากนี้ผู้ที่สนใจในวิทยาการตะวันตกยังรวมถึงขุนนางระดับลูกหลานของขุนนางใหญ่ เช่น นายโหมด อมาตยกุล⁴⁶ เป็นต้น

วิทยาการตะวันตกยังเป็นที่น่าสนใจแก่ราษฎรทั่วไปอีกด้วย ดังเช่น ในการปลูกฝ้ายป้องกันไข้ทรพิษ หมอบรัดเลย์ได้บันทึกไว้ว่า

⁴² วิลเลียม แอล บรัดเลย์, สยามแต่ปางก่อน, หน้า 80.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.

⁴⁴ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2516), หน้า 93-95.

⁴⁵ ปิยนาด ขุนนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลขุนนาค (กรุงเทพฯ: ดวงกมล, 2520), หน้า 135-136.

⁴⁶ วิภลย์ พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในกรุงเทพมหานครรัตนโกสินทร์ ตอนต้น พ.ศ.2325 - 2411,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532), หน้า 163.

“...การปลูกฝักกลายเป็นหัวข้อสนทนาที่ผู้คนฟังใจกลัวขวัญถึงมากที่สุดในบางกอกระยะ
นั้น คนหลายพันคนได้รับการปลูกฝักเป็นผลสำเร็จด้วยดี ไม่มีตายแม้แต่รายเดียว ทั้งๆ ที่
ถ้าเป็นฝักดาชชนิดติดต่อกันโดยธรรมชาติย่อมเป็นอันตรายถึงแก่ชีวิต ข้าพเจ้าถึงกับรู้สึกว่
นี่เป็นสิ่งที่น่าทึ่งเหลือเกิน...”⁴⁷

แม้แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงไม่พอพระทัยในการเผยแพร่คริสต์
ศาสนาของบรรดาชาวตะวันตก ก็ยังทรงให้ความสนพระทัยในการปลูกฝักดังกล่าว และทรง
พระราชทานเงินยี่สิบบาทเพื่อช่วยค่าซื้อเชื้อหนองฝักดาชได้หนึ่งหลอดเล็กๆ⁴⁸

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จขึ้นครองราชย์ ก็ทรงเห็นความสำคัญ
เกี่ยวกับวิทยาการตะวันตกนี้ ทรงสนับสนุนให้ข้าราชการสำนักของพระองค์ได้มีโอกาสเรียนรู้ภาษา
อังกฤษ ดังจะพบว่าพระองค์ทรงมีรับสั่งให้จัดหามิชชันนารีสตรีชาวอเมริกันเข้าไปทำการสอนสตรี
ในราชสำนักสัปดาห์ละสองวันตั้งแต่ต้นรัชกาล โดยสอนวิชาภาษาอังกฤษและความรู้ทั่วไป⁴⁹ และ
ได้มีการว่าจ้างนางแอนนา เลียวโนเวนส์ เข้ามาสอนหนังสือพระราชโอรส พระราชธิดา โดย
พระองค์ทรงมุ่งหวังว่านางแอนนา จะสามารถถ่ายทอดความรู้ทั้งวิชาภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์
และวรรณคดีตะวันตกแก่พระราชโอรสและพระราชธิดาของพระองค์ได้อย่างดีที่สุด⁵⁰

ความรู้เกี่ยวกับวิทยาการตะวันตกได้ขยายตัวออกไปสู่ผู้คนในวงกว้างขึ้นเรื่อยๆ ทั้งนี้เนื่อง
จากจำนวนชาวตะวันตกที่เข้ามาในเมืองไทยมีมากขึ้นภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง
พ.ศ.2398 นอกจากนี้ ปัจจัยเรื่องการพิมพ์ซึ่งได้เริ่มเกิดขึ้นและเจริญก้าวหน้าจนถึงขั้นมีการ
ประดิษฐ์ตัวพิมพ์อักษรไทย ทำให้ความรู้ต่างๆ จากตะวันตกสามารถถ่ายทอดออกมาเป็นภาษา
ไทยได้ ดังนั้นคนจำนวนมากจึงสามารถเข้าถึงความรู้ดังกล่าวได้ ดังจะเห็นได้จากกรณีที่หมอ
บริดเลย์ได้จัดพิมพ์หนังสือพิมพ์ชื่อ Bangkok Recorder หรือที่เรียกว่า “หนังสือจดหมายเหตุ”
ในปี พ.ศ.2487 และ พ.ศ.2408-2410 ซึ่งในแต่ละฉบับจะกล่าวถึงความรู้วิทยาการตะวันตกใน
ด้านต่างๆ เช่น การแพทย์ ชีววิทยา เคมี เป็นต้น ปรากฏว่ามีจำนวนผู้รับหนังสือพิมพ์ของหมอ
บริดเลย์มากพอสมควรโดยส่วนใหญ่จะเป็นกลุ่มชนชั้นนำ นอกเหนือจากความรู้ในเรื่องเกี่ยวกับ
วิทยาศาสตร์และความก้าวหน้าทางวัตถุแล้ว หนังสือพิมพ์ของหมอบริดเลย์ยังเป็นตัวกลางในการ

⁴⁷ วิลเลียม แอล บริดเลย์, สยามแต่ปางก่อน, หน้า 86.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 87.

⁴⁹ มัลคอล์ม สมิธ, ราชสำนักสยามในพระศนะของหมอสมิธ, แปลโดย สุภรณ์ ธาราศักดิ์
(กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2537), หน้า 41.

⁵⁰ แอ็บบ็อด โลว์ มอฟแพท, แผ่นดินพระจอมเกล้า, แปลโดย นิจ ทองโสภิต (กรุงเทพฯ : สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2520), หน้า 215-217.

นำเสนอข่าวสารต่างๆ ที่เกิดขึ้นในต่างประเทศเข้ามาเผยแพร่อีกด้วย ดังปรากฏในการออกหนังสือจดหมายเหตุในปี พ.ศ.2387 หมอบรัดเลย์กล่าวถึงวัตถุประสงค์ในการออกหนังสือพิมพ์ว่า

“...ในหนังสือชาวนั้นจะมีข่าวใหม่มาแต่เมืองซิงกะโประ เมืองจีน เมืองพม่า เมืองกลาปา เมืองกาลกัตตา เมืองลังกา เมืองบัมเบ เมืองสุรัต เมืองอิงลันดา เมืองฝรั่งเศส เมืองอเมริกา และอีกหลายเมือง จะบอกไว้ว่ามีข่าวมาแต่ทุกเมือง...”⁵¹

ภายหลังการติดต่อกับชาวตะวันตก พุทธศาสนาไม่สามารถที่จะอธิบายปรากฏการณ์ในสังคมทั้งหมดได้อีกต่อไป เริ่มจากการรับรู้ในเชิงภูมิศาสตร์ตามแบบตะวันตกซึ่งทำให้รู้ว่าในโลกนี้มีรัฐต่างๆ จำนวนมากขึ้นแก่กันบ้างไม่ขึ้นแก่กันบ้าง⁵² เมื่อความรู้ในวิทยาการจากตะวันตกเริ่มเข้ามาสู่สังคมไทย ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับความคิดในเรื่องโลกหน้า เนื่องจากวิทยาการตะวันตกตั้งอยู่บนพื้นฐานของความคิดแบบเป็นเหตุเป็นผลซึ่งพิสูจน์ได้จากข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ ดังนั้นจึงย่อมมีส่วนสนับสนุนแนวความคิดในเชิงสัจนิยมและเหตุผลนิยมของกลุ่มชนชั้นนำมีอยู่แต่เดิมแล้วในขณะนั้นให้เด่นชัดยิ่งขึ้น ชาติหน้าซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่สามารถพิสูจน์ให้เห็นประจักษ์ได้ ดังนั้นความคิดเกี่ยวกับชาติหน้าจึงเริ่มหมดความสำคัญลงไปในหมูชนชั้นนำ ดังกล่าว อิทธิพลทางความคิดแบบใหม่นี้ปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่ปรากฏในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราช (สา) ซึ่งเป็นพระสงฆ์ที่มีบทบาทในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า “...ความประพฤติของมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมมุ่งหมายผลประโยชน์ชาตินี้นั้นมากกว่ามากที่มุ่งผลประโยชน์ชาติหน้าจริงๆ นั้นน้อยนัก...”⁵³ ชีวิตในอุดมคติจึงมิใช่ชีวิตที่ใช้เวลาไปในการบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อบรรลุนิพพาน แต่จุดมุ่งหมายของชีวิตกลับกลายเป็นความสำเร็จทางโลกอย่างแท้จริง การรักษาศีลมิได้ถูกอธิบายว่าเป็นไปเพื่อประโยชน์ในภพหน้าชาติหน้าอีกต่อไป กล่าวได้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความคิด

⁵¹ “คำอธิบาย,” หนังสือจดหมายเหตุ ฉบับที่ 1 เดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2387.

⁵² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “นานาธรรมวิจารณ์,” ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2512), หน้า 123. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางแจ่ม วิชาสอน (ผีน นียมเหตุ) ณ เมรุวัดสังฆาย ธนบุรี 20 กรกฎาคม 2512).

⁵³ สมเด็จพระสังฆราช (สา), สัพพสามัญญานูสาสนี, อักกัฏฐ ปฏิปทานูสาสนี, หน้า 19. อ้างถึงใน อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2475, หน้า 23.

เกี่ยวกับโลกหน้าและการบรรลุนิพพานเริ่มหมดความสำคัญลงไป การมีชีวิตในโลกนี้ชาตินี้เริ่มมีความสำคัญขึ้นมาแทน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ การให้ความสำคัญแก่โลกนี้เพิ่มมากขึ้นย่อมส่งผลกระทบต่อความคิดเกี่ยวกับอำนาจของพระมหากษัตริย์ในยุคสมัยของพระองค์ด้วย ทรงมองว่าพระเจ้าแผ่นดินก็เป็นมนุษย์⁵⁴ ในเรื่องที่มาของพระราชอำนาจ ทรงปฏิเสธการอ้างถึงความเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงมิได้กล่าวอ้างถึงการสังฆมบารมีในแต่ละชาติ แต่ทรงยอมรับการได้ครองราชสมบัติของพระองค์ว่า "...ความที่เป็นเจ้าแผ่นดินเพราะท่านผู้ใหญ่มากำชูดหนุนนั้นรู้อยู่แก่หู เห็นอยู่แก่ตาของคนเป็นอันมาก ไม่ต้องอ้างอำนาจเทวดาแล้ว..."⁵⁵

เมื่อทรงถือว่ากษัตริย์ก็เป็นเพียงมนุษย์คนหนึ่ง ดังนั้น วิธีสร้างการยอมรับในพระราชอำนาจของพระองค์จึงไม่ใช่การอ้างความเป็นโพธิสัตว์หรืออำนาจเหนือธรรมชาติ แต่จะเป็นการแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความสามารถในด้านต่างๆ เช่น ทรงแสดงให้เห็นว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ผู้รอบรู้⁵⁶ ทั้งเรื่องราวที่เป็นความรู้เดิมของไทย เช่น ความรู้เกี่ยวกับธรรมะในพุทธศาสนาดังการที่ทรงเป็นผู้ก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย และความรู้ในวิทยาการตะวันตกต่างๆ ซึ่งจากการติดต่อกับชาวตะวันตกเป็นจำนวนมาก ทำให้พระองค์เป็นผู้ที่มีความก้าวหน้าอยู่ในระดับแนวหน้าผู้หนึ่งในสมัยนั้น ดังเห็นได้จากกรณีการคำนวณเวลาเกิดสุริยุปราคา เป็นต้น

อีกวิธีหนึ่งได้แก่การสร้างความนับถือแก่ผู้คนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะกับราษฎร พงศิศิดา เกษมสิน ได้วิเคราะห์ไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับพันธะหน้าที่ระหว่างผู้ปกครองกับราษฎร โดยผู้ปกครองจะต้องสร้างความเป็นระเบียบ ความยุติธรรม และความสงบสุขแก่สังคม เมื่อผู้ปกครองสามารถปฏิบัติหน้าที่ได้อย่างครบถ้วน ผู้คนในสังคมจะยอมรับการปกครองของผู้ปกครอง อำนาจของผู้ปกครองจึงมาจากความยินยอมของคนในสังคม สำหรับพระมหากษัตริย์ เมื่อทรงได้รับการยอมรับในพระราชอำนาจจึงทรงเป็นผู้ที่ทรงมีพระราชอำนาจสูง คือเป็นทั้งเจ้าแผ่นดินและเจ้าชีวิตของราษฎร⁵⁷ นอกจากนี้ผู้ปกครองจะต้อง

⁵⁴ กองหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1227 เลขที่ 71

⁵⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 203. (จัดพิมพ์ในงานฉลองครบ 84 ปีมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์).

⁵⁶ พงศิศิดา เกษมสิน, "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงฐานะพระมหากษัตริย์," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531), หน้า 101-108.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

เป็นผู้ที่มีสติปัญญาและมีความอดุสาหะ⁵⁸ ซึ่งจากแนวความคิดดังกล่าวนำไปสู่การสร้างภาพพจน์ใหม่ของพระมหากษัตริย์ซึ่งมีความใกล้ชิดกับราษฎรมากขึ้นไปกว่าเดิม ตลอดจนเป็นที่พึ่งของราษฎร และปกครองอาณาประชาราษฎร์ให้อยู่เย็นเป็นสุขด้วยพระปรีชาสามารถส่วนพระองค์

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น เป็นปัจจัยที่ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสังคมตลอดช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กฎหมายก็เช่นเดียวกัน แม้ว่าโดยส่วนใหญ่กฎหมายสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะได้รับการสืบทอดมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยาผ่านทางคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ และพระราชาศาสตร์ก็ตาม แต่ทว่าช่วงเวลาดังกล่าวซึ่งกินเวลาเกือบหนึ่งร้อยปี การเปลี่ยนแปลงของกฎหมายได้เกิดขึ้นเป็นระยะๆ ภายใต้บริบททางเศรษฐกิจและความคิดที่เปลี่ยนแปลงไปโดยเฉพาะเรื่องแนวคิดมนุษยนิยม สัจนิยม และเหตุผลนิยม เหล่านี้ล้วนแล้วแต่ส่งผลกระทบต่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของกฎหมายดังจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵⁸ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “นานาธรรมวิจารณ์,” ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 48.